

Το κακό
Μαθήματα ηθικής φιλοσοφίας

Παύλος Κόντος
Εαρινό Εξάμηνο 2021-2022

Francisco Goya, *Ο μαγεμένος ή Η λάμπα του διαβόλου*
(περίπου) 1798 -- Λάδι σε καμβά, 42,5 x 30,8
National Gallery, Λονδίνο

1η Εβδομάδα: Ο Λαβύρινθος του κακού

Χαρτογραφώντας το κακό

Το τρίγωνο: Δράστης – Θύμα – Θεατής

Claudia Card, *Το παράδειγμα της θηριωδίας/φρικαλεότητας* [*The Atrocity Paradigm* (Oxford: Oxford UP, 2002)]¹: «Το κακό (evil) είναι μια εύλογα προβλέψιμη (reasonably foreseeable) βλάβη (που δεν πρέπει αναγκαστικά να είναι πολύ πιθανή), η οποία κινείται σε ένα εύρος κάποιου μεγέθους και σημασίας και που προκαλείται, διακινδυνεύεται, υποστηρίζεται, ενισχύεται ή γίνεται ανεκτή από μια ένοχη κακοπραξία.» (σ. 20)

Paul Ricoeur, *Le mal* (Paris: Labor et Fides, 2004): «Αμαρτία, πόνος/οδύνη και θάνατος εκφράζουν ... την ανθρώπινη συνθήκη στη βαθιά της ενότητα. παρατηρούμε τη σύγχυση του συνόρου ανάμεσα στον ένοχο και το θύμα ... αυτό είναι το σκοτεινό βάθος που καθιστά το κακό ένα μοναδικό αίνιγμα.» (σς. 24-26)

Η πολυσημία του κακού I

Η Μήδεια του Ευριπίδη

Α. Η Μήδεια ως ΘΥΤΗΣ

Α1. Το ερωτικό πάθος

1. [330] M. φεῦ φεῦ, βροτοῖς ἔρωτες ὡς κακὸν μέγα² [ὦωω! Μέγα κακό που είναι οι έρωτες για τους ανθρώπους!]
2. [485] M. πρόθυμος μᾶλλον ἢ σοφώτερα [Επιρρεπής στα αισθήματα. Με φρόνηση όμως καθόλου.]
3. [627-630] X. Οι έρωτες, όταν πνέουν σφοδροί και παράφοροι, στους ανθρώπους δεν φέρνουν ούτε φήμη καλή ούτε αρετή.
4. [8] Τρ. ἔρωτι θυμὸν ἐκπλαγεῖς Ἴάσονος [Με την ψυχή συγκλονισμένη από έρωτα για τον Ιάσωνα.]
5. [530-1] I. πως ο Έρωτας με τα αλάθευτα βέλη του σε ανάγκασε
6. [1160-66] ο Άγγελος για τη Γλαύκη:
Και χνένιζε την κόμη κοιτάζοντας στον λαμπερό καθρέπτη, ενώ
εγέλαγε στο άψυχο είδωλο του σώματός της (ἄψυχον εἰκὼ
προσγελῶσα σώματος) ... Βαδίζει όλο χάρη με πάλλευκο πόδι ... πάλι

¹ Εκ παραδρομής, στο video γίνεται λόγος για «γενοκτονία» αντί για «θηριωδία.»

² Το κείμενο παρατίθεται σύμφωνα με την έκδοση του J. Diggle (Οξφόρδη). Χρησιμοποιούμε τη μετάφραση: Στεφανόπουλος Θ. (μτφρ.), *Ευριπίδης: Μήδεια* (Αθήνα: Κίχλη, 2012) και, σε λίγες περιπτώσεις, τη μετάφραση: Γιατρομανωλάκης Γ. (μτφρ.), *Ευριπίδης: Μήδεια* (Αθήνα: Εκ. Καρδαμίτσα, 1990).

φέρνει το βλέμμα της στον ορθωμένο τένοντα της φτέρνας και κοιτάζεται.

7. [1367-68] I. λέχους σφε κηξίωσας οὔνεκα κτανεῖν; [Κι ήταν το κρεβάτι λόγος για να τα σκοτώσεις;]
M. σμικρὸν γυναικὶ πῆμα τοῦτ' εἶναι δοκεῖς; [Αυτό είναι, θες να πεις, μικρό κακό για μια γυναίκα;]

A2. Όχι το ερωτικό πάθος, η προδοσία

8. [206-7] X. βοᾷ // τὸν ἐν λέχει προδόταν κακόνυμφον [Θρηνεί τον προδότη της κλίνης της, τον κακό τον νυμφίο.]
9. [158] X. Ζεὺς σοι τάδε συνδικήσει. [Συνήγορός σου ο Δίας θα γίνει.]

A3. Η οργή ως κίνητρο και οι ομηρικές αξίες

10. [809-10] M. Σκληρὴ στους εχθρούς, στους φίλους πιστή. Σε τέτοιους ανθρώπους ανήκει ο πιο ένδοξος βίος (*εὐκλεέστατος βίος*).
11. [419] X. Ἐρχεται τιμὴ στο γυναικείο γένος.
12. [403] M. ἔρπ' ἐς τὸ δεινόν· νῦν ἀγὼν εὐψυχίας [Σαν ερπετό στο κακό έλα. Τώρα ο αγώνας της γενναίας ψυχής.]
13. [404] M. Δεν πρέπει να γελάσουν μαζί σου.
14. [1133-35] M. Ωστόσο, μη βιάζεσαι, φίλε. Μίλησε πρώτα. Πώς χάθηκαν; Διπλή χαρά θα αισθανθούμε αν έχουν πεθάνει με τον χειρότερο τρόπο (*παγκάκως*).

A4. Η τέχνη του κακού

15. [285] Kp. σοφὴ πέφυκας καὶ κακῶν πολλῶν ἴδρις [Πανούργα είσαι από τη φύση σου. Του κακού την τέχνη γνωρίζεις καλά.]
[409] M. κακῶν ... πάντων τέκτονες σοφώταται [για το κακό ... τεχνίτρες πολυμήχανες [οι γυναίκες]]
16. [516-19] M. ὦ Ζεῦ, τί δὴ χρυσοῦ μὲν ὃς κίβδηλος ἦ // τεκμήρι' ἀνθρώποισιν ὄπασας σαφῆ, // ἀνδρῶν δ' ὄτῳ χρὴ τὸν κακὸν διειδέναι // οὐδεὶς χαρακτήρ ἐμπέφυκε σώματι;
Ω Ζευ, γιατί για το χρυσάφι που είναι κίβδηλο να έχεις δώσει στους ανθρώπους σημάδια καθαρά, και να μην υπάρχει ένα χάραγμα πάνω στο σώμα των ανδρῶν για να ξεχωρίζουν οι κίβδηλοι;
17. [1077-1080] M. νικῶμαι κακοῖς. // καὶ μανθάνω μὲν οἷα δρᾶν μέλλω κακά, // θυμὸς δὲ κρείσσων τῶν ἐμῶν βουλευμάτων, // ὅσπερ μεγίστων αἴτιος κακῶν βροτοῖς.
Στη δύναμη του κακού υποτάσσομαι. Και καταλαβαίνω βέβαια το κακό που πάω να κάνω, θυμὸς δὲ κρείσσων τῶν ἐμῶν βουλευμάτων. Αυτός είναι η αιτία η ύψιστη των δεινῶν του ανθρώπου.³

³ Για τη μετάφραση και κατανόηση αυτών των στίχων, βλέπε: D. Mastronarde, *Ευριπίδου Μήδεια* (μτφρ. Δ. Γιωτοπούλου, Αθήνα: Πατάκης, 2015, 501-506). Το κύριο πρόβλημα προς επίλυση είναι το ότι ο θυμός της Μήδειας δεν νικά τη λογική της, τα *βουλεύματα*. Αντίθετα, αυτή σχεδιάζει με τέχνη την εκδίκησή της και, μάλιστα, στα συμφραζόμενα του τελικού

B. Η Μήδεια ως ΘΥΜΑ

B1. Εκ φύσεως

18. [1228] Αγ. θνητῶν γὰρ οὐδείς ἐστιν εὐδαίμων ἀνὴρ
19. [230-234] Μ. πάντων δ' ὅσ' ἔστ' ἔμψυχα καὶ γνώμην ἔχει // γυναῖκές ἐσμεν
ἀθλιώτατον φυτόν // ... δεσπότην τε σώματος // λαβεῖν· κακοῦ γὰρ
τοῦτ' ἔτι ἄλγιον κακόν.
Από όλα πάλι τα πλάσματα που έχουν πνοή και λογικό οι γυναίκες
είμαστε το πιο αξιολύπητο ... [πρώτα πρέπει να αγοράσουμε σύζυγο]
και να τον έχουμε κύριο του κορμιού μας. Κακό το πρώτο, το δεύτερο
πικρότερο κακό.
20. [1105-1006] Χ. ἐν δὲ τὸ πάντων λοίσθιον ἤδη // πᾶσιν κατερῶ θνητοῖσι κακόν
Θα αναφέρω ακόμα ένα κακό, το χειρότερο για όλους εμάς τους
ανθρώπους ...
21. [1241] Μ. Εγώ που τα γέννησα, εγώ και θα τα σκοτώσω [τα παιδιά της].

B2. Εκ θέσεως

22. [652-3] Χ. Γιατί δεν υπάρχει υπέρτερος πόνος κι οδύνη από τη στέρηση της γης
των πατέρων
23. [536-7] Ι. πρῶτον μὲν Ἑλλάδ' ἀντὶ βαρβάρου χθονὸς γαῖαν κατοικεῖς καὶ δίκην
ἐπίστασαι [Το πρώτο [προς τη Μήδεια]: ζεις σε γη ελληνική και όχι
βάρβαρη και γνώρισες τι ἐστὶ δικαιοσύνη.]

B3. Η Μήδεια εκτός ανθρώπινης συνθήκης.

24. [93] Τρ. ὄμμα ταυρουμένην (με μάτι οργισμένου ταύρου)
25. [1279-80] Χ. πέτρος ἢ σίδαρος (από πέτρα ή σίδηρο)
26. [1333] Ι. τὸν σὸν δ' ἀλάστορ' (τον δικό σου τιμωρό δαίμονα)
27. [1320-22] Μ. Τέτοιο ἄρμα μού χάρισε του πατρός μου ο πατέρας, ο Ἥλιος, ἀσπίδα
μου ἀπέναντι στα χέρια των εχθρών.

Γ. Ο ΘΕΑΤΗΣ ως συνένοχος

Γ1. Ο Κρέοντας

28. [348-375] Κ. Η φύση μου διόλου τυραννική δεν είναι. Αρκετά με έχουν φθείρει τα
καλά μου αισθήματα. Και τώρα βλέπω πως κάνω λάθος, γυναίκα.
Ωστόσο, η χάρη αυτή ας σου γίνει ... κανένα κακό δεν θα πράξεις από
όσα φοβούμαι ...
Μ. ὁ δ' ἐς τοσοῦτον μωρίας ἀφίκετο, // ὥστ', ἐξὸν αὐτῷ τᾶμ' ἐλεῖν
βουλεύματα // γῆς ἐκβαλόντι, τήνδ' ἐφῆκεν ἡμέραν // μεῖναι μ', ἐν ἧ
τρεις τῶν ἐμῶν ἐχθρῶν νεκροὺς θήσω, πατέρα τε καὶ κόρην πόσιν τ'
ἐμόν. [Κι εκείνος σε αυτό το σημείο μωρίας να φθάσει! Μπορούσε τα

σχεδιασμού της, η λέξη *βουλεύματα* δηλώνει το ίδιο το σχέδιο της εκδίκησης, αυτό που τελικά θα πραγματοποιηθεί. Όπως θα δούμε αργότερα, οι στίχοι αυτοί δεν είχαν περάσει απαρατήρητοι από τους Στωικούς.

δικά μου σχέδια να ανατρέψει. Από τη γη να με διώξει. Κι όμως αυτή την ημέρα με άφηκε να μείνω. Σε μια μέρα λοιπόν τρεις κι εγώ θα σκοτώσω, πατέρα και κόρη και άντρα δικό μου.]

Γ2. Ο Αιγέας (ο βασιλιάς της Αθήνας)

29. [719-730] Αιγ. Για πολλούς λόγους, γυναίκα, θέλω από την καρδιά μου να σου κάνω αυτή τη χάρη: πρώτα για του θεούς, και ύστερα για τα παιδιά που ευαγγελίζεσαι. Γιατί εδώ είναι που εγώ καταποντίστηκα. Άκου λοιπόν πώς σκέφτομαι: αν έρθεις στη χώρα μου, θα προσπαθήσω, όπως έχω χρέος, να σε προστατέψω ... Αν φτάσεις με το καλό μόνη σου στο σπίτι μου, θα μείνεις εκεί αβλαβής και δεν θα αφήσω να σε πάρουν. Από εδώ φρόντισε να φύγεις μόνη σου. Δεν θέλω και να με κατηγορήσουν οι φίλοι.

Γ3. Ο χορός

30. [259-267] Μ. τοσοῦτον οὖν σου τυγχάνειν βουλήσομαι, // ἦν μοι πόρος τις μηχανή τ' ἐξευρεθῆ // πόσιν δίκην τῶνδ' ἀντιτείσασθαι κακῶν ... σιγᾶν. [Από σένα θέλω μονάχα τούτο: αν εύρω τρόπο ή τέχνασμα για να πληρώσει ο άντρας μου για το κακό που μου έκανε σιωπή.]

X. δράσω τάδ'· ἐνδίκως γὰρ ἐκτείσει πόσιν, // Μήδεια. [Θα πράξω αυτό που μου ζητάς. Δικαίως εκδικείσαι τον άντρα σου, Μήδεια.]

31. [1273-77] X. Άκουσες την κραυγή των παιδιών, την άκουσες; ...
Να μπω μέσα; Η σκέψη μου, να σώσουμε τα παιδιά.
Παιδί Σώστε μας, για όνομα των θεών, σώστε μας. Σε λίγο θα είναι αργά.

2η Εβδομάδα: Το ελληνικό κακό

Πέρα από τα όρια της κακίας: Αριστοτέλης

A. Έσχατο κακό, τελευταίο

1. *Πολιτικά*: δήμος έσχατος ή όλιγαρχία άκρατος (IV 11 1296^a1-2:), όλιγαρχίας ύστάτης και δημοκρατίας (V 10 1310^b4), δημοκρατία τελευταία (V 10 1312^b5-6; V 11 1313^b33-34; VI 4 1319^b1-2; VI 5 1320^a17; VI 6 1320^b31), όλιγαρχίας τελευταίας και τής δημοκρατίας τής έσχάτης (V 10 1312^b35-36).⁴

B. Η κλίμακα του κακού στο πλαίσιο του νόμου (θύτης = 1, θύμα = 2, θεατής = 3)

2. *Ρητορική* I 14 1374^b24-75^a8

Αδίκημα δέ μείζον, ὅσῳ ἂν ἀπὸ μείζονος ἢ ἀδικίας ... ὅτε δ' ἐκ τοῦ βλάβους κρίνεται. καὶ οὗ μὴ ἔστιν ἴση τιμωρία, ἀλλὰ πᾶσα ἐλάττων. καὶ οὗ μὴ ἔστιν ἴσας· χαλεπὸν γὰρ καὶ ἀδύνατον. καὶ οὗ μὴ ἔστι δίκην λαβεῖν τὸν παθόντα· ἀνίατον γάρ ... καὶ εἰ ὁ παθὼν καὶ ἀδικηθεὶς αὐτὸς αὐτὸν μεγάλως ἐκόλασεν ... καὶ ὁ μόνος ἢ πρῶτος ἢ μετ' ὀλίγων πεποιήκεν. καὶ τὸ πολλάκις τὸ αὐτὸ ἀμαρτάνειν [μέγα]. καὶ δι' ὃ ἂν ζητηθῆ καὶ εὐρεθῆ τὰ κωλύοντα καὶ ζημιοῦντα ... καὶ τὸ θηριωδέστερον ἀδίκημα μείζον. καὶ ὃ ἐκ προνοίας μᾶλλον. καὶ ὃ οἱ ἀκούοντες φοβοῦνται μᾶλλον ἢ ἐλεοῦσιν. (Kassel)

Το αδίκημα είναι τόσο μεγαλύτερο (1α) όσο μεγαλύτερη είναι η έξις της αδικίας από την οποία προήλθε ... (2α) άλλοτε κρίνεται με αναφορά στη βλάβη. Επίσης, [το αδίκημα είναι μεγαλύτερο] όταν (3α) δεν υπάρχει ίση τιμωρία αλλά όλες οι τιμωρίες είναι μικρότερες. Και (3β) αυτό για το οποίο δεν υπάρχει θεραπεία, γιατί κάτι τέτοιο θα ήταν δύσκολο ή και ακατόρθωτο. Και (2β) όταν ο παθών δεν μπορεί να δικαιωθεί δικαστικά, εφόσον η βλάβη είναι αθεράπευτη. Και (2γ) εάν ο παθών, αυτός που αδικήθηκε, έχει ο ίδιος προκαλέσει κάποια μεγάλη τιμωρία στον εαυτό του ... Επίσης, (3γ) εάν αυτός που το προκάλεσε είναι ο μόνος ή ο πρώτος ή ένας ανάμεσα σε λίγους. Και (1β) είναι μεγάλο αδίκημα το να κάνει κάποιος κατ' επανάληψη το ίδιο σφάλμα. Και είναι μεγαλύτερο αδίκημα (3δ) αυτό για το οποίο αναζητήθηκαν και βρέθηκαν νέες ρυθμίσεις και ποινές ... Και (1γ) θεωρείται μεγαλύτερο αδίκημα αυτό που είναι πιο θηριώδες. Και (1δ) εκείνο που είναι περισσότερο προμελετημένο. Και (3ε) αυτό που, όταν το ακούει κάποιος, πιο πολύ φοβάται παρά νιώθει οίκτο.

⁴ Οι παραπομπές είναι στην έκδοση της Οξφόρδης. Δηλώνουν τα εξής: π.χ., η ένδειξη IV 11 1296^a1-2 δηλώνει το βιβλίο (IV), το Κεφάλαιο (11), τη σελίδα (1296), τη στήλη και, τέλος, τον στίχο (1-2).

Γ. Θηριότης/Θηριώδης

3. *Ηθικά Νικομάχεια (HN)*, VII 5 1148^b34 –1149^a1: [η θηριωδία] ἔξω τῶν ὁρῶν ἐστὶ τῆς κακίας [εἶναι ἔξω ἀπὸ τα ὅρια τῆς κακίας]

HN VII 1 1145^a32-33:

καὶ τοὺς διὰ κακίαν δὲ τῶν ἀνθρώπων ὑπερβάλλοντας οὕτως ἐπιδυσφημοῦμεν [χρησιμοποιούμε ἐπίσης τὸν ὄρο «θηριώδης» με τρόπο ἐπιτιμητικό και για ὅσους υπερβαίνουν τοὺς ἀνθρώπους ὡς πρὸς τὴν κακία]

4. *HN* VII 5 1148^b15-18:

ἐπεὶ δ' ἐστὶν ἔνια μὲν ἡδέα φύσει, καὶ τούτων τὰ μὲν ἀπλῶς τὰ δὲ κατὰ γένη καὶ ζώων καὶ ἀνθρώπων, τὰ δ' οὐκ ἔστιν, ἀλλὰ τὰ μὲν διὰ πηρώσεις τὰ δὲ δι' ἔθη γίνεται, τὰ δὲ διὰ μοχθηρὰς φύσεις

[ορισμένα πράγματα εἶναι ἡδονικά ἀπὸ τὴ φύση και, ἀπὸ αὐτά, κάποια εἶναι ἡδονικά χωρὶς περιορισμό και ἄλλα εἶναι ἡδονικά για κάποιο εἶδος ζώου ἢ ἀνθρώπου, ἐνῶ ἄλλα πράγματα δὲν εἶναι ἡδονικά ἀπὸ τὴ φύση ἀλλὰ γίνονται ἡδονικά εἴτε (1) ἐξαιτίας κάποιας ἀναπηρίας εἴτε (2) ἐξαιτίας κάποιας ἐξέως/συνήθειας εἴτε (3) ἐξαιτίας κακῆς φύσης.]

5. *HN* VII 5 1149^a9-10:

καὶ τῶν ἀφρόνων οἱ μὲν ἐκ φύσεως ἀλόγιστοι καὶ μόνον τῇ αἰσθήσει ζώντες θηριώδεις [και ἀνάμεσα σε ὅσους δὲν ἔχουν φρόνηση, θηριώδεις εἶναι ἐκεῖνοι που εἶναι χωρὶς λόγο και ζουν μόνο με τὴν αἴσθηση.]

HN VII 6 1150a 1-7:

ἔλαττον δὲ θηριότης κακίας, φοβερώτερον δέ· οὐ γὰρ διέφθαρται τὸ βέλτιον, ὥσπερ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ἀλλ' οὐκ ἔχει. ... ἀσινεστέρα γὰρ ἢ φαυλότης ἀεὶ ἢ τοῦ μὴ ἔχοντος ἀρχὴν, ὃ δὲ νοῦς ἀρχή.

ἡ θηριωδία [τῶν ζώων] εἶναι μὲν μικρότερη ἀπὸ τὴν κακία, εἶναι δὲ φοβερότερη· γιατί δὲν ἔχει διαφθαρεῖ τὸ καλύτερο [μέρος], ὅπως συμβαίνει στον ἀνθρώπο, ἀλλὰ τὰ ζῶα δὲν τὸ ἔχουν [αὐτὸ τὸ μέρος]. Γιατί ἡ φαυλότητα αὐτοῦ που δὲν κατέχει τὴν ἀρχή εἶναι πάντα λιγότερο καταστροφική, και ο νοὺς εἶναι ἀρχή.

6. *Μετά τα φυσικά*, IX 9 1051^a18-19:

ὑστερον γὰρ τῇ φύσει τὸ κακὸν τῆς δυνάμεως [γιατί, ἀπὸ τὴ φύση τῶν πραγμάτων, τὸ κακό εἶναι ὑστερο σε σχέση με τὴ δύναμη/δυνατότητα]

7. *HN* X 9 1180^a9-10:

τοὺς δὲ ἀνιάτους ὄλως ἐξορίζειν

Το κακό μέσα μας: Στωικοί

1. «Με αφορμή το καθετί από όσα γίνονται μέσα στον κόσμο είναι εύκολο να εγκωμιάσει κανείς την πρόνοια, εάν έχει τα εξής δύο μέσα του: ικανότητα να βλέπει συνολικά (*δύναμιν συνορατικήν*) τα γεγονότα σε κάθε περίπτωση και ευγνωμοσύνη (*εὐχάριστον*). ... Και μάλιστα, με βάση την κατασκευή των δημιουργημάτων έχουμε συνηθίσει να αποδεικνύουμε ότι, βεβαιότατα, το έργο αυτό είναι προϊόν κάποιου τεχνίτη και δεν έχει κατασκευασθεί τυχαία.» (Επίκτητος, «Περί προνοίας», *Διατριβαί* I.6.1.)
2. «Η καταστροφή είναι ευκαιρία για αρετή (*calamitas virtutis occasio ist*).» (Σενέκας, *De Providentia* IV.6)
3. «(1) Η πρώτη αρμόζουσα πράξη, *officium* (γιατί αυτό ονομάζω *καθήκον*), είναι το να συντηρείται κανείς στη φυσική του κατάσταση, // (2) κατόπιν να διατηρεί κανείς τα πράγματα που είναι σύμφωνα με τη φύση και να απορρίπτει τα αντίθετά τους. (3) Από τη στιγμή που ανακαλύψει κανείς αυτό το σχέδιο της επιλογής και της απόρριψης, // θα ακολουθήσει κατόπιν η επιλογή σύμφωνα με το τι είναι αρμόζον // και, από τότε, (4) η επιλογή θα συνεχίσει να ακολουθεί αυτό το σχέδιο χωρίς παρέκκλιση, // (5) ώσπου τελικά το κάνει με απόλυτη συνέπεια και σε συμφωνία με τη φύση. Σε αυτού του είδους την επιλογή είναι, για πρώτη φορά, παρόν αυτό το οποίο μπορεί πράγματι να ονομαστεί αγαθό και, για πρώτη φορά, κατανοείται σε τι συνίσταται. Γιατί η πρώτη (εξ)οικείωση του ανθρώπου αφορά τα πράγματα που είναι σύμφωνα προς τη φύση. Μόλις, όμως, αποκτήσει αυτή την κατανόηση ... και καθώς έχει φτάσει πια να καταλαβαίνει την τάξη και, για να το πούμε έτσι, την ομόνοια των αρμοζουσών πράξεων, έχει αρχίσει να εκτιμά αυτή την ομόνοια πολύ περισσότερο από ό,τι όλα τα πράγματα που στην αρχή τόσο τα υπολόγιζε και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι αυτό το ανώτατο αγαθό των ανθρώπων ... βρίσκεται σε αυτό που οι Στωικοί ονομάζουν *όμολογίαν*.» (Κικέρων, *De finibus* III 20-21)
4. «Από τα όντα, άλλα είναι αγαθά, άλλα είναι κακά, άλλα είναι αδιάφορα. Αγαθά είναι πράγματα του εξής είδους: η φρόνηση, η σωφροσύνη, η δικαιοσύνη, η ανδρεία ... Κακά είναι πράγματα του εξής είδους: η αφροσύνη, η ακολασία, η αδικία, η δειλία ... Αδιάφορα δε είναι πράγματα του εξής είδους: η ζωή και ο θάνατος, η δόξα και η αδοξία, η ηδονή και ο πόνος, ο πλούτος και η φτώχεια, η υγεία και η αρρώστια, και όσα είναι όμοια με αυτά.» (Στοβαίος, SVF 3: 70)⁵
5. «Ο μόνος ελεύθερος είναι ο σοφός, οι δε φαύλοι είναι δούλοι· γιατί η ελευθερία είναι δύναμη για ανεξάρτητο πράττειν (*έξουσίαν αυτοπραγίας*), ενώ η δουλεία είναι στέρησή της.» (Διογένης Λαέρτιος, SVF 3: 355)
6. «Το έλλογο ζώο διαστρέφεται και αυτό οφείλεται είτε στην παραπλανητικότητα των εξωτερικών ενασχολήσεων είτε στην *κατήχησιν* αυτών τους οποίους

⁵ Τα αποσπάσματα για τους Στωικούς έχουν συγκεντρωθεί από τον Hans von Arnim στη σειρά *Stoicorum Veterum Fragmenta –SVF–* (Saur Verlag, München-Leipzig) και αναφέρονται με βάση τον τόμο και τον αύξοντα αριθμό του αποσπάσματος.

συναναστρέφεται κανείς.» (Διογένης Λαέρτιος, SVF 3: 228. Βλέπε και το απόσπασμα του Calsidius (Χαλκίδιος), SVF 3: 229)

7. «Ανάμεσα στα αδιάφορα, άλλα είναι προτιμητέα (προηγμένα), άλλα απορριπτέα (άποπροηγμένα) και άλλα ουδέτερα.» (Στοβαίος, SVF 3: 133)
8. «[Η οργή (ira) είναι] το πιο αποκρουστικό και παροξυστικό από όλα τα πάθη», «το χειρότερο από τα κακά (maximum malum)», «το μεγαλύτερο από τα κακά, αυτό που ξεπερνά όλες τις κακίες.» (Σενέκας, *De Ira*, I.1.1, II.12.6, II.36.5)
9. «[Για κάποιους όπως ο Φάλαρις]: αυτό δεν είναι οργή αλλά αγριότητα (feritas) ... δεν είναι για εκδίκηση αλλά για ηδονή. Η πηγή αυτού του κακού είναι η οργή. Αλλά έχοντας σταθερά βρει ικανοποίηση και έχοντας κορεστεί, καταλήγει να ξεχάσει την επιείκεια και εξοστρακίζει από την ψυχή κάθε ανθρώπινη αλληλεγγύη και καταλήγει σε σκληρότητα. ... Αυτό δεν είναι οργή αλλά ένα μεγαλύτερο κακό, ανίατο (maius malum et insanabile).» (Σενέκας, *De Ira*, II.5.1-5)

